

КОГА И КЪДЕ Е НАПИСАНО „ПОХВАЛНО СЛОВО ЗА КИПРИАН“ ОТ ГРИГОРИЙ ЦАМБЛАК

Невяна Дончева-Панайотова

От произведенията на бележития български писател Григорий Цамблак, писани в Русия, които отчасти засягат и руската действителност (затова трябва да се разглеждат като творби и на старобългарската, и на староруската литература), челно място заема „Похвално слово за Киприан“. Това извънредно интересно произведение досега не е преведено на новобългарски език, не е подлагано на обстоен литературен анализ и затова не е познато на по-широк кръг читатели и даже специалисти. Това налага то да бъде разгледано и оценено от повече страни, да бъде подложено на пълен литературно-исторически анализ, за да се видят неговите художествени достойнства и да се определи мястото му и ролята му в литературните връзки между българи и руси в края на XIV и началото на XV в. Един от многото въпроси, които поставя това Цамблаково произведение за разрешение пред литературната история, е въпросът за времето и мястото на неговото създаване.

Забележителното произведение на Григорий Цамблак „Похвално слово за Киприан“ е познато на науката днес само по един препис в сборник от XVI в., № 235 (384) на бившата Московска синодална библиотека в руска редакция.¹ Сега се съхранява в Государственный исторический музей — Москва. В сборника са поместени от л. 1 до л. 245 двадесет и едно Цамблакови произведения, затова той има заглавие: „Григория Цамблака слова“. Интерес представлява литературното обкръжение на този единствен препис на творбата. Тя е поместена като двадесет и първо поред произведение (л. 236 — л. 245) след деветнадесет църковно-поучителни беседи на Цамблак и неговото „Мъчение на Йоан Нови Бялградски“, всички познати и по десетки други преписи.² Или в целия сборник от народноисторически определени в тематично отношение Цамблакови произведения са поместени само „Мъчението на Йоан Нови Бялградски“ и похвалата му за Киприан.

Любопитно е, че в оглавлението на Великите чети-минеи на Макарий Цамблаковото слово за Киприан е отбелязано в края на юлския том, в който са поместени 18 произведения на Григорий Цамблак под заглавие „Книга Григория Цамблака“. Това слово е отбелязано като двадесет и първо поред. По всичко изглежда на митрополит Макарий и сътрудниците му е бил познат Синодалният сборник № 235 (384), в който „Похвално слово за Киприан“ също е на двадесет и първо място. Във ВМЧ, пазени в ГИМ, собр. Синодалное, № 996, от 1552 г под. 31 юли на л. 827 е отбелязано „ка. Слово надгробное Киприану митрополиту. Наставише оубо и се намъ пострадати“. За съжаление това е само в оглавлението. В самия том словото не е поместено по необясними причини. Поместени са само 18 Цамблакови произведения.

Като се има пред вид огромната популярност, на която се радва името на Киприан в Русия, и множеството ласкави отзиви за него в редица летописи и ръкописи от XIV до XVIII в., както и фактът, че Цамблаковите църковни проповеди са разпространени в изклю-

¹ А. Горский — К. Невоструев. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. М., II, 3, 1862. с. 138—140.

² Редът на 20-те Цамблакови произведения в този сборник е следният: 1. За божествените тайни; 2. За усопшите; 3. За иноческия живот; 4. Похвално слово за отците в синопустната събота; 5. Похвално слово за 40-те мъченици; 6. Слово за Връбница; 7. Слово за великия четвъртък; 8. Слово за великия петък; 9. Слово на възнесение; 10. Слово за Йоан Предтеча; 11. Похвално слово за ап. Петър и Павел; 12. Похвално слово за пророк Илия; 13. Слово на преображение; 14. Слово за успение Богородично; 15. Слово за отсичане главата на Йоан Кръстител; 16. Слово за рождество Богородично; 17. Слово за честния кръст; 18. Похвално слово за Димитър Мироточец; 19. Похвално слово за св. Георги; 20. Мъчение на Йоан Нови Бялградски.

чително голям брой преписи в Русия, непонятно е защо тази творба на Цамблак се е запазила само в един единствен препис. Вероятно една от причините за по-слабия интерес към това Цамблаково творение сред русите е спецификата му като надгробно слово, като произведение, възникнало по конкретен повод и произнесено най-напред на гроба на Киприан. Може би и през следващите векове книжовниците са смятали, че то може да се произнася само над гроба на Киприан, докато житията и похвалните слова се казват в църква на празника на съответния светец. Навярно българският дух на това произведение също е попречил за по-голям интерес към него в сравнение с общохристиянския смисъл на Цамблаковите проповеди. Все още може да се очаква в бъдеще евентуално откриване и на други преписи на „Похвално слово за Киприан“, които ще доосветлят въпроса за разпространението и влиянието на произведението на бележития български писател в Русия.

Макар засега това Цамблаково произведение да е познато на науката само по един единствен препис, оказва се, че през XV в. то е било известно и използвано от староруските писатели като градивен материал при съставяне на собствени творби. За това можем да съдим по следния извънредно любопитен факт. Известният староруски публицист и обществен деец от втората половина на XV—XVI в. Йосиф Волоцки, автор на много послания, богословско полемични съчинения, грамоти, създател на прочутия Волоколамски манастир, е използвал твърде големи части от Цамблаковото „Похвално слово за Киприан“ при написване на своето „Послание вельможе Йоанну о смерти князя“.* Според изследванията на съветския учен-медиевист Я. С. Лурье това произведение е създадено от Йосиф Волоцки по повод смъртта на брата на Иван III — Борис Волоцки, починал през май 1494 г.¹ Ето каква оценка дава за това послание И. П. Ерьомин: „Посланието е написано твърде изискано, в най-добрите традиции на литературното „витийство“, но в нарочито „затъмнена“ форма, с алюзии и недомлъвки от различен род. Това е едно от немногото произведения на Йосиф, където авторът никого не изобличава и където няма никакви полемически „коварства“; през пищните одежди на стила тук прозира дълбоко чувство, разтревожено от последните събития в страната. Това чувство е позволило на Йосиф да отрони и няколко искрени възклицания, пълни с горестна лирика, и няколко необичайни метафори и сравнения, нелишени от поезия („пелынь судеб божих“, „огненные слезы“, образът на плачещите от скръб руски пътища, сравнението на гибелта на княжеския род със загаснал светилник, изпълнил руската земя с тъма, дим и горест).“ Интересното е, че тези красиви сравнения и поетични метафори, направили впечатление на И. П. Ерьомин, не са оригинално дело на Йосиф Волоцки, а принадлежат на перото на Григорий Цамблак. Текстуалното сравняване между Цамблаковото „Похвално слово за Киприан“ и Йосифовото „Послание до вельможата Йоан за смъртта на князя“ показва, че три четвърти от произведението на Йосиф Волоцки е градено с цели пасаж, изречения и фрази, заимствувани от Григорий Цамблак буквално или с леки преработки. За доказателството на горното ще приведа само два примера, които са показателни и за незначителните промени, на които Йосиф подлага чуждия текст:

* На това изключително интересно съавторство между Григорий Цамблак и Йосиф Волоцки обърна вниманието ми съветският литературен историк-медиевист Я. С. Лурье, за което му изказвам искрена и сърдечна благодарност. При обсъждане на мой научен доклад на заседание на сектора по древноруска литература в Пушкински дом в Ленинград той изтъкна, че без да познава целия текст на Цамблаковото „Похвално слово за Киприан“, само въз основа на чути цитати в момента може да твърди, че изследваният от него преди години староруски писател Йосиф Волоцки го е използвал при съставяне на своето „Послание до вельможата Йоан за смъртта на князя“. Направеното веднага текстуално сравнение между двете произведения наистина показва поразително явление — три четвърти от Йосифовото послание е изградено с Цамблакови мисли.

¹ Я. С. Лурье. Йосиф Волоцкий как публицист и общественный деятель. В кн. Послания Йосифа Волоцкого. Подготовка текста А. А. Зимина и Я. С. Лурье, АН СССР, М. — Л., 1959. с. 36.

Настояше бо и сие нам пострадати, о
друзи, еже пострадохом, егоже от скорбных
мню ничтоже нно лютеише. Что бо и бу-
дет ино от нже печалю, касающихся са
ср(ь)дцю, таковыа тшеты равно? Не бо
именнем отити, не славы, не села, нан
стажана, не стада нан чреды, не отече-
стеа, не домоуе и сродникъ, нан свс(е)д-
ствюишх, но самого от(ь)ца отити постра-
дахом. Но(т)ца егоже не етмъ которым
словоа вказым слышаним предаваемо. Яко-
же бо е добродетели баше несточневаем
бл(а)ж(е)нын Киприанъ, тако и е словесных
вказанихъ непридобаеваем; егоже бо наше
от(ь)ч(е)ство изнесе, еамъ же того бг(г) да-
роуа; ег(г)же вы на мноуе наслаждаете са,
мы же анишхом са. Нмже вы красивате
са, мы же тм(г)в желанием сътовяхом; нмъ-
же вы преспеваете, раствие е заповедей
г(г)спод(а)нихъ.

Ето и още един интересен паралел:

Егда бо ввзвѣсти са бл(а)ж(е) нмѣ оно пре-
ставлен, не, не вси ли московстин пѣтне вос-
плакаша са? Не еместо ли г(г)слен и цѣв-
ницъ, всѣхъ равно сътоване обѣтъ? Не и
самин ли младенци, страсти во искрѣхъ бы-
въше, подобно рождашимъ, ч(е)стнее бо томъ
и желаемое исхождение нам же горкое, рыда-
ньми достойными почтоша? ²¹ |

Понеже убо настояше нам и сие пострадати,
о чюдне, еже и пострадохом, его же от скор-
бных мню ничтоже лютеиши. Что бо будет
ино от нже печалию касающихся сердцу та-
ковыа тшеты равно? Не бо имениа отъятие,
не славы, не отечества, не сродник, но вся
вселенныя по благочестии поборник. И та-
коуех ихже не вем, которым слова указом
слышаним предаваю яко же бо в благо-
честия ревности несточневаеми бяху о тако
и в светлости рода и богатстве и в храбор-
ствних еже на сопостаты и в словесных ука-
заних не приуподобляеми, им же изнесе не
ино отечество, яко да не оних похвалу инии
себе восписовати имуть, но наша земля плод-
ствова и возрасти на честь и славу всей
Росии.

Егда убо возвестись великая она и горкая
беда, не вси ли московстин, паче же реши
всяя Русиа путие восплакашася? Не вместо
ли гуслей и певницъ всехъ равно сетование и
плачъ обѣтъ? Не и самии ли младенцы страсти
во искусе бывше подобно рождшимъ рыданми
достойными почтоша? ²²

Тези примери, цитирани успоредно, както и редица други убеждават, че наистина староруският писател Йосиф Волоцки от втората половина на XV—XVI в. е използвал Цамблаковото „Похвално слово за Киприан“ при съставяне на своето „Послание до велможата Йоан за смъртта на княза“, като е заимствувал цели пасажии, изречения и фрази дословно или с незначителни промени. Те показват, че Йосиф Волоцки¹ е проявил предпочитание към общите риторични места на Цамблаковото произведение, наситени с емоционално-лирично съдържание, богати на художествени и поетични сравнения и метафори. Творбата на българския писател е допаднала на староруския му събрат по перо, творил близо век след него, както по съдържание, така и по поетика. Този случай на подобно заимствуване през Средновековието не е изключение. За Григорий Цамблук той обаче е твърде показателен, тъй като по

1 И. П. Еремин. Йосиф Волоцкий как писатель. В кн. Послания Йосифа Волоцкого..., с. 17.

² Всички цитати в настоящата работа от Цамблаковото „Похвално слово за Киприан“ са по Синодалния му препис — ГИМ, собр. Синодальное, № 235 (384), лл. 236—245.

³ Цитатите на Йосифовото „Послание до велможата Йоан за смъртта на княза“ са по изданието му в кн. „Послания Йосифа Волоцкого“, пос. изд., с. 154—160.

безпорен начин доказва, че неговите произведения са били извънредно популярни в Русия, че староруските книжовници са ги познавали, търсели, четели, преписвали, използвали в своята творческа работа.

Докато почти всички произведения на Григорий Цамблак се датират в науката приблизително, по похвалното му слово за Киприан може да се датира с по-голяма точност. Това е възможно благодарение на някои указания, съдържащи се в самата творба. Те са забелязани от специалистите още след откриването на словото и тъй като в тълкуването им няма различия, не съществуват разногласия и относно времето, когато Цамблак създава тази своя бележит творба.

Опорните пунктове в произведението, на които почива твърдението на учените, са два. Облажавайки руските си слушатели, че са имали такъв духовен пастир като Киприан, Цамблак подчертава, че тяхната любов към него ще се съхрани не само през тези две-три години след смъртта му, но и в необозримото бъдеще: „Блаженни кы, яко сѣю приемши, сохранисте совершенъ и не двѣдѣ токмо, но и вжнеати тѣшнѣ сѣмъ, яко чада о(тъ)цѣмъ на нѣ двѣхъ нѣмъ трѣхъ гвѣдъ, нѣмъ прѣдѣмъ, но и прѣстѣрѣмъ лѣтнемъ съпрѣтажѣмъ сѣмъ нѣмъ еашѣ ко в(тъ)цѣмъ любили.“ На друго място, като разказва за посещението на Киприан в Търново, Цамблак уточнява, че са се изминали около тридесет години от това паметно събитие: „Сѣмъ бо вѣстоуи до тридѣсѣтъ нѣмъ лѣтъ, егда вѣмъ еашѣмъ сѣмъ кѣмъ еашѣмъ сѣмъ и ц(а)р(и)ци градѣмъ градѣмъ.“ След като се знае, че на път за Цариград Киприан се отбива в Търново през 1379 г.¹ и че умира на 16 септември 1406 г., съществува достатъчно основание да се твърди, че Григорий Цамблак е написал и произнесъл похвалното си слово за Киприан през 1409 г. вероятно по случай годишнината от смъртта му.

За мястото обаче на произнасяне на тази Цамблакова творба са изказани различни становища. Едни смятат, че то е произнесено в Москва, други — във Вилно, а трети — в Киев. Тези, които поддържат кандидатурата на Москва, се придържат към факта, че проповедникът се обръщал към паство, добре познаващо покойника.²

Други смятат, че словото е било произнесено във Вилно в присъствието на литовския княз Олгерод Витовт.³ Широко е възприето и становището на А. И. Яцимирски, изказано през 1904 г. в монографията му за Цамблак, че той е произнесъл похвалата си за Киприан в някоя от киевските църкви в края на 1409 или началото на 1410 г.⁴ В подкрепа на своето мнение, че словото е произнесено в Киев, Яцимирски привежда няколко довода, най-същественият от които според него е, че Цамблак е сметнал за уместно да произнесе похвалата си за Киприан именно в присъствието на неговия приемник — московския митрополит Фотий, който прекарал в Киев от есента на 1409 до пролетта на 1410 г.⁵ Макар че тезата на Яцимирски у нас се споделя от почти всички, които се занимават с Цамблаковото дело,⁶ струва

¹ Архим. Леонид. Киприан до восшествия на московскую митрополию. — Чтения в имп. обществе истории и древностей российской (ЧОИДР), 1867, кн. 2, с. 28—29; Сам Киприан в житиего на митрополит Петър отбелязва, че се отправил за Цариград на третата Година след пристигането си в Русия, което е станало през 1376 г.

² Филарет Гумилевский. История русской церкви. Кн. II. 1862. с. 155; П. Сырку. К истории исправления книг в Болгарии. Т. I, вып. I, СПб., 1898. с. 119; И. Снегаров. Духовно-культурни връзки между България и Русия през средните векове (X—XV). С., 1950. с. 77. Същото и в статията му „К истории культурных связей между Болгарией и Россией в конце XIV — начале XV века. — В: Сб. Международные связи России до XVII века. М., 1961. с. 271.

³ В. Сл. Киселков. Проуки и очерти по старобългарска литература. С., БАН, 1956. с. 250.

⁴ А. И. Яцимирский. Григорий Цамблак. Очерк его жизни, административной и книжковой деятельности. СПб., 1904. с. 164.

⁵ Пак там, с. 165—167.

⁶ М. Генев. Григорий Цамблак (Из историята на културните сношения между българи, руси, сърби и румъни). — Българска историческа библиотека, г. III, 1930, т. II, с. 171;

ми се, че повече доводи убедително подкрепят становището, че „Похвалното слово за Киприан“ е написано и произнесено в Москва.

В наслова на достигналия до нас препис на това произведение е означено: „Надгробное иже во (вѣ)тъхъ по истиннѣ Киприанѣ, архип(и)кск(о)нѣ русинскомъ.“ Щом като Григорий Цамблак е нарекъл произведението си с подчертан панегиричен дух надгробно слово, а не похвално слово, логично е да се приеме, че то е било произнесено над гроба на Киприан. Известно е, че Киприан е погребан в Успенския събор в Москва. Дори само този факт, не изтъкван досега в науката, може да се приеме като сериозно указание за това, че словото е написано и произнесено в Москва, а не във Вилно или Киев. Тази теза се подкрепя от още един сериозен аргумент, забелязан и изтъкван от някои учени твърде отдавна. Григорий Цамблак предава скръбта на русите, причинена от смъртта на Киприан, чрез следната метафора: „Егда во вѣзвѣстнѣ сѣ вѣ(а)ж(е)ное оно прѣставление, не еси ли москвитин пѣтнѣ косплакаша сѣ?“ Цамблак е могъл да каже, че всички московски пътища жалят за Киприан само ако словото е произнесено в Москва.¹ Че то е адресирано именно към москвичани, личи и от фразата, с която той уверява слушателите си, че повикан с писмо от Киприан, бързал да достигне земите им, за да види пастира им: „Н мы того писаннемъ пидѣнгуе сѣ, тѣхъ хомъ сѣ достигнѣти вѣша (страны), иже да пастьрѣ сѣзримъ о стадѣ пѣкше сѣмъ (тѣ)ца о стадѣхъ еселаща сѣ.“ Изразът „вашите земи“ може да има реална стойност, ако се отнася само за москвичани, тъй като седалището на Киприан като всеруски митрополит е било в Москва и тъкмо тук той е покаял своя племенник. Към тези съображения може да се прибави и следното. Дори ако е имало значение, за да се спечелва нечие доверие, каквото всички смятат, че Григорий Цамблак цели с произнасянето на словото, то това е трябвало да бъде преди всичко доверието на московския велик княз, от когото в най-голяма степен е зависела бъдещата съдба на Цамблак. А това е могло да стане, ако словото е произнесено в Москва. Що се отнася до това, дали Цамблак е сметнал за уместно да го произнесе в присъствието или не на тогавашния всеруски митрополит Фотий, приемника на Киприан, по-приемливо е той да го е произнесъл в негово отсъствие. Тъкмо изпращането на Фотий от великия московски княз Василий I Дмитриевич (1389—1425) в Цариград за официално потвърждаване от патриаршията кандидатурата му за всеруския митрополитски трон и продължителното му отсъствие от Москва² се оказало удобен момент за находчивия Цамблак да се озове в Москва. И накрая съвсем естествено е за озовалия се в Русия по покана на своя чичо Киприан, но не успял да го заваря жив, Григорий Цамблак да е отишъл в Москва да се поклони на гроба му. Като човек на перото и на словото и в този случай Цамблак е излял чувствата си в забележително творение. И така съществуват редица доводи и съображения, които потвърждават изказаното отдавна в науката мнение, че Григорий Цамблак създава „Похвално слово за Киприан“ през 1409 г. и го произнася над гроба на Киприан в Успенския събор в Москва вероятно по случай годишнина от смъртта му.

Подбудите за написването и произнасянето на това слово са от лично, обществено и политическо естество. Григорий Цамблак е искал да покаже пример за черковен и обществен деец, книжовник, който при това е негов съотечественик и роднина. Над всичко обаче доминират подтици от патриотичен характер. Като рисува образа на една велика за времето си личност, на един именит българин, посветил сили и знания, мъдростта и книжовния си талант на културния разцвет на друг славянски народ, Цамблак в същност припомня за миналото величие на несломената още българска държава. Не без патриотична гордост още в началото той изтъква, че именно неговото отечество България е родило такъв бележит духовен пастир и го е дало на русите. Категоричната авторова позиция на българин личи най-добре в следните думи: „Егдаже бѣе наше (тѣ)ч(е)ство изнесе, камъ же того бѣгъ дароу; егдаже еси на мнозѣ наслаждаете сѣ, мы же лишнѣхъ сѣ. Ныже еси краснѣе сѣ, мы же тѣмъ

В. Велчев. История на българската литература. Т. I. БАН, 1963. с. 334; К. Мечев. Похвално слово за Киприан от Григорий Цамблак. — Литературна мисъл, 1966, кн. 2, с. 122.

¹ На този момент обръща внимание и И. Снегаров. Пос. съч., с. 77.

² А. И. Яцимирски. Григорий Цамблак..., с. 165.

желаним сътоухом; нмъ же въ преспѣвае, растѣе въ заповѣдехъ господнихъ.“ Тези думи са израз и на славянските чувства, които Цамблак изпитва към братска Русия. В това слово той дава великолепен израз на разбирането си за племенно родство и духовна близост между двата славянски народа. Великата идея за единство на българския и руския народ както в дни на радост, така и в страданието, представлява живецът на цялата творба. „Сего радн, егда кселаде са въ, и мы слышаще, ксело еашемъ причащахомъ сѧ. Н плаче еашемъ подобны есмь савѣтѣици, понеже и егда опца“ — говори Цамблак на руските си слушатели по повод Киприановата смърт. И все пак отношението на Григорий Цамблак към българите и русите е диференцирано. За това говори наличието в текста на форми за първо и второ лице множествено число. Навсякъде той говори за „ние“ и „вие“, „нас“ и „вас“, „нашето“ и „вашето“ и т. н. Тези и други подобни моменти в произведението навеждат на мисълта, че на тържеството, на което Цамблак е произнесъл своята похвала за Киприан, са присъствували и българи. Такова предположение е оправдано, като се има пред вид, че след покоряването на България от турците, в началото на XV в., в Молдавия, Южна Русия, а може би и във възмोगващото се Московско княжество са намерили подслон и закрила много български емигранти — както монаси, така и миряни. Тяхното присъствие е въодушевило Григорий Цамблак да произнесе прочувствена, дълбоко емоционална похвала на своя съотечественик и открито да се изяви като българин, като писател-родолюбец. Сигурно не без значение е и фактът, че Киприан е негов роднина — брат на баща му. А авторът има право да се гордее със своя чичо — бивш киевски, московски и всеруски митрополит. Всичко това е окрилило талантливия български писател от Търново Григорий Цамблак да разгърне в най-голяма степен своите поетически възможности и да създаде една от най-художествените си литературни творби.